

Hamlet vs Hamlet: oog in oog met de realiteit

Metatheater als reflexief middel op het toneel

Femke van der Sluis - 4165012

Bachelor Eindwerkstuk

Media- en Cultuurwetenschappen

Begeleidster: Laura Karreman

Tweede lezer: Isis Germano

2016-2017

Blok 2

26-01-2017

7681 woorden

Samenvatting:

In dit onderzoek wordt het zelf-reflexieve concept metatheater ingezet om een moderne opvoering van Hamlet te onderzoeken: *Hamlet vs Hamlet*. Deze bewerking is geschreven door Tom Lanoye en geregisseerd door Guy Cassiers. Hamlet wordt in hun uitvoering gespeeld door een vrouw. Om deze voorstelling te onderzoeken aan de hand van metatheater, worden de ideeën over metatheater uiteengezet en gekoppeld aan zowel *Hamlet* van William Shakespeare als aan *Hamlet vs Hamlet* van Toneelgroep Amsterdam en Toneelhuis. Metatheater wordt uiteengezet aan de hand van verschillende theorieën. Metatheater is een manier van het doorbreken van de vierde wand en blijkt een middel dat vooral wordt ingezet ter bewustwording van het publiek en het creëren van zelf-reflexieve karakters. Wanneer dit onderzocht wordt in *Hamlet* van Shakespeare blijkt dat metatheater eveneens dient ter reflectie en dan met name reflectie op de wereld. Dit kan gekoppeld worden aan de *Theatrum Mundi* metafoor: het theater als spiegel voor de wereld. Dit wordt vergeleken met hoe metatheater aanwezig is in de tekst van *Hamlet vs Hamlet* en uiteindelijk ook in de encenering van *Hamlet vs Hamlet*. Shakespeare maakt meer gebruik van terzijdes en hij verdeelt meta-theatrale zinnen beter onder zijn karakters. In *Hamlet vs Hamlet* is het vooral Hamlet die meta-theatrale elementen toebedeeld krijgt. Hamlet heeft hierdoor in deze moderne opvoering een centralere rol, mede dankzij andere aanpassingen in de tekst, zoals het weglaten van het land De nemarken als locatie. Hierdoor kan het stuk zich op elke andere locatie afspelen, ook in het hier en nu. Ook de keuze van acteurs (een vrouw als Hamlet) en de scenografie (een glazen podium) dragen hieraan bij. Hieruit blijkt dat de *Theatrum Mundi* metafoor aan beide voorstellingen gekoppeld kan worden en hier maken de makers Tom Lanoye en Guy Cassiers dan ook gebruik van. Metatheater wordt bij beide stukken ingezet om te reflecteren op de wereld en om politieke vraagstukken aan de kaak te stellen door middel van theater.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Introductie onderwerp.....	5
1.2 Vraagstelling en aanpak onderzoek.....	5
1.3 Positionering van het onderzoek	7
1.4 Relevantie van het onderzoek	7
2. Metatheater in Hamlet	8
2.1 Wat is metatheater?.....	8
2.2 Meta-theatrale elementen in <i>Hamlet</i>	9
2.3 De rol van metatheater in <i>Hamlet</i>	12
3. Metatheater in tekst Hamlet vs Hamlet	12
3.1 <i>Hamlet vs Hamlet versus Hamlet</i>	12
3.2 Vergelijking metatheater in tekst van Shakespeare en Lanoye.....	13
3.3 De rol van metatheater in tekst <i>Hamlet vs Hamlet</i>	15
4. Metatheater in encenering Hamlet vs Hamlet	16
4.1 Metatheater, metadrama en retheatricalization: metatheater in de encenering	16
4.2 Meta-theatrale elementen in encenering <i>Hamlet vs Hamlet</i>	17
4.2.1 Acteurs: vrouwelijke Hamlet versterkt de Europa-metafoor	17
4.2.2 Scenografie: Europa's glazen toneel op het wereldtoneel.....	18
4.3 De rol van metatheater in de encenering <i>Hamlet vs Hamlet</i>	19
5. Discussie	20
5.1 Terugkoppeling: metatheater <i>Hamlet versus Hamlet vs Hamlet</i>	20
5.2 Slotscène.....	21
6. Conclusie	22
6.1 Beantwoording onderzoeksvraag.....	22
6.2 Evaluatie en suggesties voor vervolgonderzoek.....	23

7. Bronnenlijst	24
8. Bijlages	26
8.1 Bijlage 1: fragment uit de toneeltekst van <i>Hamlet vs Hamlet</i>	26
8.2 Plagiaatverklaring.....	28

1. Inleiding

1.1 Introductie onderwerp

*Zelfs de nachten aan het front! Met zijn feestelijke lucht vol projectielen. Een schitterend festijn van wrede lampionnen. Dat, en de betovering van toneel. De glans van eeuwenoude rollen. Ze zullen allemaal verloren gaan, als krokodillentranen...*¹ - Hamlet

Het beroemde toneelstuk *Hamlet* van William Shakespeare wordt al sinds mensenheugenis opgevoerd in het theater. Vaak worden er aanpassingen gemaakt in de tekst of in de encenering, maar er blijft altijd iets van het vierhonderd jaar oude verhaal overeind. Een voorbeeld van een moderne opvoering van *Hamlet* is de voorstelling *Hamlet vs Hamlet* van Toneelgroep Amsterdam en Toneelhuis. Bovenstaand citaat is uit deze voorstelling afkomstig en wordt uitgesproken door Hamlet zelf, gespeeld door een vrouw. Zoals in het citaat te lezen valt, wordt er gesproken over toneel in de toneeltekst. Hamlet heeft het hier niet alleen letterlijk over de betovering van het toneel, maar ook over de glans van eeuwenoude rollen en krokodillentranen. In de voorstelling zijn ook andere opvallende elementen te zien, zoals het einde waarin het achterdoek omhoog wordt getakeld en de coulissen en alle techniek van het theater zichtbaar worden. Dit zijn niet de enige momenten in het stuk waarin het theater ofwel in de tekst, ofwel in de encenering refereert aan zichzelf. Dit onderzoek zal zich richten op het gebruik van metatheater, zoals de term luidt die vaak wordt gebruikt om zelf-reflexieve elementen in het theater mee te duiden, in de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*. Er zijn meerdere definities van metatheater te vinden in de bestaande literatuur, die uiteengezet zullen worden om tot een complete definitie te komen die bruikbaar is voor dit onderzoek. De voorstelling *Hamlet vs Hamlet* dient als een interessante casus voor dit onderzoek, omdat er zowel tekstuele aspecten als aspecten uit de encenering van metatheater in deze voorstelling naar voren komen.

1.2. Vraagstelling en aanpak van het onderzoek

De vragen die in dit onderzoek aan de orde komen, hebben te maken met de rol die metatheater speelt in de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*. Hieruit komen verschillende deelvragen voort, namelijk: Wat zijn de opvattingen over metatheater? Welke vormen van meta-theatraliteit komen we tegen in de tekst van *Hamlet* van William Shakespeare en wat is hun functie? Voor het beantwoorden van

¹ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet* (Amsterdam: Prometheus, 2014), 143.

deze twee vragen baseer ik mij op bestaande literatuur en onderzoek. Mijn uiteindelijke onderzoek richt zich op de analyse van de voorstelling *Hamlet vs. Hamlet*. Hierbij staan twee deelvragen centraal: Welke vormen van meta-theatraliteit komen we tegen in de tekst *Hamlet vs Hamlet* van Tom Lanoye en welke functie hebben deze? Welke vormen van meta-theatraliteit komen we tegen in de encenering van de voorstelling van *Hamlet vs Hamlet* en welke functie hebben deze? De uiteindelijke hoofdvraag die ik op deze manier zal beantwoorden luidt: welke rol speelt metatheater in de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*?

Hoe wordt het onderzoek uitgevoerd? Eerst wordt er door middel van literatuuronderzoek omschreven wat de term metatheater inhoudt, omdat dit het vertrekpunt is van waaruit *Hamlet* en *Hamlet vs Hamlet* wordt onderzocht. Dit is noodzakelijk, omdat er verschillende opvattingen bestaan over het concept metatheater en een duidelijke definitie nodig is om de lens te kunnen bepalen waardoor gekeken wordt. In dit onderzoek worden vervolgens drie bronnen geanalyseerd: twee toneelteksten van de voorstelling *Hamlet*, namelijk *Hamlet* van William Shakespeare en *Hamlet vs Hamlet* van Tom Lanoye, en de uiteindelijke voorstelling van *Hamlet vs Hamlet*. De voorstelling heb ik uiteraard zelf ook gezien, dus de registratie ervan in mijn geheugen wordt ook meegenomen in het onderzoek. Waar er gaten vallen in mijn herinnering, raadpleeg ik de voorstellingsregistratie.

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een vergelijkend onderzoek en verschillende tekstuele analyses. De methode bestaat uit drie verschillende deelelementen, waarvan elk onderdeel (een vorm van) een tekstuele analyse is van één van de eerdergenoemde bronteksten en het laatste gedeelte een dramaturgische analyse van een voorstelling vormt. Het eerste gedeelte van dit onderzoek bestaat uit een analyse van metatheater in de tekst van *Hamlet* van William Shakespeare. Omdat er op dit gebied al heel veel onderzoek gedaan is, baseer ik mij op meerdere analyses van *Hamlet* van verschillende wetenschappers, waarbij de focus ligt op meta-theatrale elementen in de tekst. Door hier meerdere analyses te gebruiken, wordt er een breder beeld gevormd van de meta-theatrale elementen in *Hamlet* en wat het doel van deze elementen zijn. De eerste twee deelvragen (Wat zijn de opvattingen over metatheater? Welke vormen van meta-theatraliteit komen we tegen in de tekst van *Hamlet* van William Shakespeare en wat is hun functie?) worden in dit gedeelte beantwoord.

Daarnaast wordt er een vergelijkend onderzoek gedaan naar de tekst van *Hamlet* van William Shakespeare en de tekst *Hamlet vs Hamlet* van Tom Lanoye. Eerst wordt de tekst van *Hamlet vs Hamlet* geanalyseerd op meta-theatrale elementen, die vervolgens wordt vergeleken met de analyse van *Hamlet* van Shakespeare. Op die manier is te zien hoe de meta-theatrale elementen van Shakespeare vertaald zijn naar het modernere stuk van Tom Lanoye. Hieruit zal dan ook blijken of er eenzelfde soort vorm van metatheater in de tekst gebruikt is, of dat er veranderingen zijn aangebracht die een ander doel dienen. Het laatste deel bestaat ten slotte uit een

voorstellingsanalyse van meta-theatrale elementen in de encenering van de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*. Door het gebruik van een dramaturgische voorstellingsanalyse wordt er gekeken naar de wisselwerking tussen compositie, positionering van de toeschouwer en context. Door naar deze drie aspecten te kijken, kan er een beargumenteerde interpretatie plaatsvinden waarbij beantwoording van de hoofdvraag mogelijk wordt. Door middel van die dramaturgische analyse wordt er na het aanwijzen van vormen van metatheater in tekst en encenering (compositie) gekeken naar wat dit betekent voor de wijze waarop de toeschouwer wordt geadresseerd (positionering toeschouwer), hoe door deze meta-theatrale elementen betekenis wordt geconstrueerd, en hoe dit zich verhoudt tot de betekenis van meta-theatraliteit in Shakespeare's *Hamlet* (context).

1.3 Positionering van het onderzoek

Dit onderzoek sluit zich aan bij meerdere onderzoeksvelden in de theaterwetenschap die zich bezighouden met metatheater, zelf-reflexiviteit en het werk van William Shakespeare. Voor zover ik na heb kunnen gaan binnen het kader van dit onderzoek is *Hamlet* al talloze keren door critici en wetenschappers geanalyseerd op allerlei verschillende fenomenen en ook op het fenomeen metatheater. Zo is de term metatheater ook al eerder onderzocht, maar vaak beperkt dit concept om zelfreflexiviteit in de theatertekst te onderzoeken, zich tot de theatertekst. Dit komt zeer waarschijnlijk door het feit dat theater voor een hele lange tijd als drama werd gezien, waarbij de tekst het centrale element is. Door dit kenmerk is er in de theaterwetenschap voornamelijk onderzoek verricht naar de tekst en werd de encenering van de voorstelling vaak buiten beschouwing gelaten. Ook wordt er een stuk minder aandacht besteed aan metatheater in moderne opvoeringen van *Hamlet* en is er minder aandacht voor de functie van metatheater in deze voorstellingen. Heeft metatheater hierin dezelfde functie als bij Shakespeare (zoals blijkt uit eerder onderzoek) of wordt het om een andere reden ingezet? Daar probeert dit onderzoek een antwoord op te geven.

1.4 Relevantie van het onderzoek

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek is dat het probeert het gat tussen onderzoek naar de dramatekst en onderzoek naar de encenering gedeeltelijk op te vullen door een breder concept van metatheater in te zetten. Het literatuuronderzoek naar metatheater wordt uitgebreid met een deel literatuuronderzoek uit recentere wetenschappelijke artikelen, waardoor de definitie van metatheater wat verbreed wordt, zodat deze toepasbaar is op zowel de toneeltekst als de encenering van een voorstelling. Dit is nuttig, omdat er zoveel verschillende opvattingen en namen bestaan voor (ongeveer) hetzelfde concept. De maatschappelijke relevantie van dit onderzoek is dat metatheater een manier kan zijn voor een theatermaker om op de wereld en de maatschappij te

reflecteren. Doordat de toeschouwer het gebruik van metatheater en de functie ervan leert herkennen in een voorstelling en door een beter begrip te hebben van het concept metatheater, wordt het zowel voor theatermakers als voor toeschouwers mogelijk om de wereld om hen heen beter te begrijpen of bepaalde ideeën hierover aan te kaarten door middel van een voorstelling.

2. Metatheater in *Hamlet*

2.1 Wat is metatheater?

Metatheater is een term die op veel verschillende manieren uitgelegd wordt door onderzoekers en critici in de theater- en literatuurwetenschap. Metatheater wordt in de literatuur vaak in verband gebracht met het Elizabethaanse theater en het werk van William Shakespeare. De zelfreflexiviteit in het werk van Shakespeare kan niet los worden gezien van zijn beroemde uitspraak 'all the world is a stage'. Deze uitspraak is een hele concrete toepassing van de zogenaamde *Theatrum Mundi* metafoor, het idee dat de wereld als een theater kan worden gezien en het idee dat het theater op zijn beurt een spiegel van de wereld is en een manier om op het leven en het menselijk bestaan te reflecteren.² Shakespeare maakte het publiek bewust van het theater, de realiteit en het leven en hoe deze drie met elkaar in verbinding stonden. Om tot een goede analyse van *Hamlet vs Hamlet* te komen, is het belangrijk om bewust te zijn van de specifieke betekenis die zelfreflexiviteit in het werk van Shakespeare had.

De term metatheater bestond ten tijde van Shakespeare nog niet, maar werd in 1963 door Lionel Abel geïntroduceerd om het werk van 'moderne' toneelschrijvers, zoals Shakespeare, te onderscheiden van dat van de klassieke tragedieschrijvers.³ Abel benadert metatheater als een genre waar volgens hem theaterstukken onder vallen die de realiteit proberen te tonen in een dramatische verbeelding.⁴ Echter, worden zijn ideeën vaak als gefragmentariseerd en niet voldoende uitgewerkt gezien.⁵ In een recensie over het boek van Abel schrijft Jenn Stephenson dat Abel metatheater steeds vergelijkt en contrasteert met tragediën.⁶ Volgens haar is metatheater een zelf-reflexieve vorm die al veel eerder bestond dan Abel het omschrijft en dat deze vorm ook al in eerdere tragediën aanwezig

² Hanna Scolnicov, *Theatrum Mundi in the Theatre: Shakespeare and Calderón* (Amsterdam: Kluwer Academic Publishers, 2001), 3.

³ Lionel Abel, *METATHEATRE. A New View of Dramatic Form by Lionel Abel* (New York: HILL and WANG, 1963), 60.

⁴ Ibidem.

⁵ Jenn Stephenson, "Tragedy and Metatheatre: Essays on Dramatic Form (Review)," review van *Tragedy and Metatheatre: Essays on Dramatic Form* door Lionel Abel. In *Theatre Journal* 58 (2006): 165-166.

⁶ Ibidem.

was, waardoor Abel's verhaal incompleet en gefragmentariseerd blijft.⁷ Richard Hornby schrijft dat de ideeën van Abel te losjes aan elkaar hangen en waarvan de helft weinig tot niets met metatheater te maken heeft.⁸ Zelfschrijft hij over de term metadrama, wat hij beschrijft als drama over drama. Dit komt dus voor wanneer een toneelstuk over drama 'spreekt'.⁹ Een andere wetenschapper die zich daarbij aansluit is Keir Elam. Elam haalt de ideeën van Abel aan, maar noemt metatheater geen genre. Elam omschrijft metatheater als zorgvuldig samengestelde middelen die ervoor zorgen dat de vierde wand wordt doorbroken. Hierbij wordt er een bijzondere relatie tussen de acteurs en het publiek tot stand gebracht, doordat de acteur de aanwezigheid van het publiek openlijk erkent. Middelen die hierbij ingezet worden, volgens Elam, zijn proloog en epiloog, aanvoering, spel-in-spel, terzijdes en andere vormen van het direct aanspreken van het publiek.¹⁰ Elam noemt metatheater dus geen genre, maar ziet het als een overkoepelende naam voor middelen in het theater die ervoor zorgen dat het publiek zich ervan bewust wordt dat ze 'slechts' naar theater kijken. Echter, beperkt deze omschrijving zich, net als bij Abel, tot de theatertekst. Op deze beperking zal later wat dieper worden ingegaan.

2.2 Meta-theatrale elementen in *Hamlet*

Het verhaal van *Hamlet* over de jonge prins Hamlet van Denemarken (Elsinore), wiens oom Claudius de nieuwe koning van Denemarken wordt door de dood van zijn vader. Alsof dat nog niet genoeg tragedie is, trouwt Claudius met Hamlet's moeder: Gertrude. Hamlet wordt bezocht door de geest van zijn vader, die hem vertelt dat hij is vermoord door zijn broer. Hamlet krijgt de opdracht zijn vader te wreken, maar Gertrude met rust te laten. Hamlet vervalt in twijfels en toneelspel. Het verhaal ontvouwt zich tot een tragische strijd waarbij er veel doden vallen, inclusief Hamlet zelf. Om metatheater te kunnen onderzoeken in *Hamlet* van William Shakespeare zal de definitie van Keir Elam worden gebruikt. Dit houdt in dat metatheater een overkoepelende naam is voor middelen in het theater om de vierde wand te doorbreken en zelfbewustzijn te creëren.¹¹ Dit is echter al door verschillende wetenschappers gedaan en ik zal hierbij de belangrijkste elementen uiteenzetten die van het belang zijn om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden: welke rol speelt metatheater in de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*?

In de tekst van *Hamlet* van Shakespeare worden flink veel verwijzingen gemaakt naar toneel zelf, zowel expliciet als impliciet. Er zijn ontzettend veel monologen te vinden en ook spreken

⁷ Jenn Stephenson, "Tragedy and Metatheatre: Essays on Dramatic Form (Review)," review van *Tragedy and Metatheatre: Essays on Dramatic Form* door Lionel Abel. In *Theatre Journal* 58 (2006): 165.

⁸ Hornby, Richard. *Drama, Metadrama and Perception* (London: Associated University Presses, 1986), 31.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Keir Elam, *The Semiotics of Theatre and Drama* (Londen: Methuen & Co, 1980), 90.

¹¹ Ibidem.

sommige karakters in terzijdes. Het meest opvallende meta-theatrale element is waarschijnlijk het spel-in-spel, ofwel een toneelstuk in het toneelstuk. Er is hierbij sprake van een verdubbelde realiteit: een acteur, die al fysiek aanwezig is als zichzelf en als het karakter dat hij of zij speelt, speelt nu nog een andere rol waardoor een derde identiteit ontstaat. Hierdoor ontstaat ook een derde niveau van tijd, ruimte, karakter en actie in het stuk.¹² In *Hamlet* komt een groep acteurs naar het kasteel en Hamlet vraagt hen *Murder of Gonzago* te spelen. Dit stuk lijkt erg op de moord die Claudius begaan heeft op zijn broer, de koning. Hamlet wil door middel van dit toneelstuk, die hij de toepasselijke naam *Muizenval* geeft, Claudius laten bekennen dat hij de koning heeft vermoord.

Er zijn echter ook andere, minder expliciete vormen van metatheater te vinden in *Hamlet* van Shakespeare. Hornby verwees al naar meerdere vormen van metadrama, zoals het gebruik van 'real-life reference' en 'self reference'.¹³ Shakespeare's *Hamlet* zet voet in twee contrasterende werelden: die van theatraliteit en van realiteit. Hij stelt dat theater een leugen is: "For they are actions that a man might play, But I have that within which passes show — These but the trappings and the suits of woe."¹⁴ maar heeft tegelijkertijd het idee dat door middel van toneel de waarheid onthuld kan worden (zoals in het spel-in-spel).¹⁵ Wanneer de spelers naar het kasteel in Elsinore komen, spreekt Hamlet tegen één van hen: "twere, the mirror up to nature; to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of time his form and pressure".¹⁶ Door deze opmerking refereert Hamlet aan metatheater. Het wordt gesproken door een acteur, die een karakter speelt, die weer spreekt over het ophouden van een spiegel om op de wereld te reflecteren. Calderwood stelt dat 'meta' staat voor: 'er voorbij gaan'.¹⁷ Door deze betekenis toe te passen op het eerder genoemde citaat, ontstaat er een nieuw niveau van zelfreflectie.

Hier kan het idee van *Theatrum Mundi* aan gekoppeld worden. Shakespeare onderzocht dit idee, dat de wereld één groot theater was, door middel van metatheater.¹⁸ Metatheater overbruggt het gat tussen het toneel en het publiek doordat zij, door metatheater, bewust worden gemaakt van theatraliteit in hun eigen leven. Ook bekritiseerde Shakespeare de wereld om hem heen door middel van zijn toneelstukken. Hij leefde in de tijd dat koningin Elizabeth in Engeland regeerde en er geen

¹² Fischer, Gerhard en Bernhard Greiner, voorwoord van *The Play within the Play. The Performance of Meta-Theatre and Self-Reflection*, (Amsterdam, New York: Rodopi, 2007), XI.

¹³ Hornby, *Drama, Metadrama and Perception*, 32.

¹⁴ William Shakespeare, *Hamlet*, vertaald door Cedric Watts (Bungay: Clays Ltd, 2002), 46.

¹⁵ Czyzkyowska, Katarzyna. "Andrzej Wajda's *Hamlet* (IV) – A Metatheatrical Reading of *Hamlet*." *ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS – FOLIA LITTERARIA ANGELICA* 6. (2003): 9-10.

¹⁶ Shakespeare, *Hamlet*, 91.

¹⁷ James L. Calderwood, *Shakespearean Metadrama* (Londen: Oxford University Press, 1971), 9.

¹⁸ Marnie Langeroodi, "Metadrama in two of Shakespeare's best known plays: *Hamlet* and *A Midsummer Night's Dream*," *The Arts and Humanity*, geraadpleegd 06-01-2017 via <https://marnielangeroodiblog.wordpress.com/2013/06/05/metadrama-in-two-of-shakespeares-best-known-plays-hamlet-and-a-midsummer-nights-dream/>.

vrijheid van meningsuiting was. Het was dus erg belangrijk dat Shakespeare door kritiek te leveren via metatheater, onder de radar bleef.¹⁹ Louis Montrose stelt hierbij: “The foregrounding of theatricality as a mode of human cognition and human agency is a striking feature of Shakespearean drama”.²⁰ Metatheater werd dus een belangrijk onderdeel dat in vrijwel alle stukken van Shakespeare aanwezig is, door het benadrukken van theatraaliteit.

Thema's die in *Hamlet* naar voren komen, die in die tijd in de wereld speelden waren onder ander het Humanisme, wraakgevoelens en het machtssysteem. Shakespeare leefde ten tijde van de Renaissance, toen het Humanisme zijn intrede deed. Het Humanisme zette zich af tegen het geloof en vond dat de mens zélf moest nadenken en kennis moest vergaren. Dit houdt verband met zelfbewustzijn en Hamlet, die in het stuk filosofeert over zijn daden en hoe hij moet handelen. Ook kan *Hamlet* in verband worden gebracht met het thema wraak. Wraakgevoelens waren in de tijd van Shakespeare heel anders dan nu. Wanneer men onrecht werd aangedaan, was het lange tijd gerechtvaardigd deze daad te wreken. Onder de centraliserende macht van koningin Elizabeth werd dit echter gezien als het ondermijnen van de rechtsstaat. Toch gebeurde dit nog zeer vaak.²¹ Dit thema speelt in *Hamlet* een grote rol, aangezien de geest van de koning Hamlet vraagt om zijn broer te wreken. Laertes wil op zijn beurt zijn vader Polonius wreken, maar deze kans wordt hem ontnomen door Hamlet. Hamlet bevindt zich in het centrum van de politieke macht, maar moet handelen naar wat de geest van zijn vader hem heeft opgedragen. De twijfel die hierbij ontstaat verwijst terug naar het politieke systeem ten tijde van Elizabeth. Elizabeth zelf was de laatste van de Tudors en ze was niet getrouwd, waardoor de kans op een burgeroorlog groot was als ze kinderloos zou sterven.²² Als ze echter zou trouwen, zou ze zelf de macht over Engeland kwijtraken.²³ Ook dit dilemma is enigszins terug te vinden in *Hamlet* in de persoon van Gertrude. Zij is ook een vrouw van wat oudere leeftijd die, door na de dood van haar man te trouwen met Claudius, indirect toch de macht over Denemarken behoudt. Toch spreekt zij zeer weinig in het stuk en is zij vrijwel altijd te zien aan de zijde van haar man: hoe machtig is haar persoon dus eigenlijk voor de troon? Deze thema's zijn maatschappelijke kwesties die Shakespeare aan wilde kaarten door middel van *Hamlet*. Door het gebruik van metatheater probeerde hij de kijker bewust te maken van deze politieke vraagstukken zonder daarbij letterlijk zijn mening te verkondigen.

¹⁹ “Metadrama in two of Shakespeare’s best known plays: Hamlet and A Midsummer Night’s Dream.”

²⁰ Montrose, Louis A. *Kingdom of Shadows*. (Cambridge: Cambridge University Press): 1955, 236.

²¹ Hannah Lavery, “Hamlet and Elizabethan England,” Open Learn, geraadpleegd 06-01-2017 via <http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/culture/literature-and-creative-writing/literature/hamlet-and-elizabethan-england>.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

2.3 De rol van metatheater in *Hamlet*

De meta-theatrale elementen in *Hamlet* zijn door zoveel wetenschappers geanalyseerd, dat er heel veel verschillende opvattingen zijn over waarom deze elementen aanwezig zijn. Zo is het spel-in-spel aanwezig voor het verloop van het stuk, maar ook als zelfreflexief middel naar de toeschouwer én naar Claudius, die hierdoor weet dat Hamlet op de hoogte is van zijn wandaad. Ook maakt Shakespeare door middel van metatheater duidelijk dat Hamlet een zelfbewuste figuur is die houdt van theatraliteit, maar deze tegelijkertijd veracht. De overkoepelende functie die in dit onderzoek met name van belang is, is dat William Shakespeare zijn publiek bewust wilde maken en ervoor wilde zorgen dat zij het toneelstuk, *Hamlet* in dit geval, zouden zien in een breder perspectief van de wereld. Het toneelstuk diende als een spiegel, waarmee de wereld eromheen beter begrepen kon worden. Hij reflecteerde op de wereld door middel van zijn stuk en koos metatheater als middel om niet vervolgd te worden, omdat er geen vrijheid van meningsuiting heerste. In de tijd dat *Hamlet vs Hamlet* werd opgevoerd, bestond er wel vrijheid van meningsuiting. In de volgende hoofdstukken laat ik zien of er sprake is van dezelfde functie van metatheater als bij Shakespeare of dat het voor andere doeleinden wordt ingezet.

3. Metatheater in tekst *Hamlet vs Hamlet*

3.1 *Hamlet vs Hamlet* versus *Hamlet*

Hamlet vs Hamlet is een moderne bewerking van *Hamlet* van William Shakespeare. De tekst van Shakespeare is door Tom Lanoye bewerkt en het stuk werd geregisseerd door Guy Cassiers. De voorstelling werd gespeeld door negen spelers van het Toneelgroep Amsterdam en Toneelhuis en ging op 19 maart 2014 in première. Het verhaal is grotendeels hetzelfde als *Hamlet* van Shakespeare, maar er zijn toch ook veel aanpassingen te vinden. Een belangrijk personage dat mist in de tekst van Lanoye is Horatio, de beste vriend van Hamlet. Ook Fortinbras, de Noorse kroonprins, is weggelaten. Een ander personage is juist toegevoegd: de geest van Yorick, de nar die aan het hof woonde voor hij stierf. Verder is Lanoye's Hamlet een adolescent, die moeilijk zijn weg kan vinden in de wereld van de volwassenen en vervalt in twijfels in plaats van te handelen.

Door de twee teksten van *Hamlet* en *Hamlet vs Hamlet* met elkaar te vergelijken, kan er worden gekeken naar de functies van metatheater in *Hamlet vs Hamlet*. Gebruikt Lanoye metatheater op dezelfde manier, of juist helemaal niet? En wat betekent dat in relatie tot de andere aanpassingen in de tekst? Er zijn een paar opvallende elementen in de tekst van Lanoye die verschillen met de tekst van Shakespeare in algemene zin. Eén heel groot opvallend kenmerk is dat

er in de tekst van Lanoye niet wordt gesproken over Denemarken, ook niet in de inleiding op de website. Er wordt alleen maar gesproken over ‘ons land’ of ‘dit land’, zonder te specificeren waar dat dan is. Hierdoor kan het verhaal zich op elke andere plek en in elke andere tijd afspelen, ook in de huidige tijd. Verder heeft Laertes een iets andere rol, hij gaat niet zoals bij Shakespeare naar de universiteit, maar verdwijnt naar het front. Wanneer hij terugkomt vermoordt hij Ophelia, Gertrude, Claudius en uiteindelijk zichzelf. Hierdoor ontnemt hij Hamlet de kans wraak te nemen op zijn vader en uiteindelijk ook op Laertes. Lanoye vertelt in een interview dat Laertes het alter-ego is van Hamlet, zeker in de slotscène. Hierin is iedereen overleden, behalve Laertes en Hamlet, maar Laertes heeft vergif genomen. “In de laatste scène van Laertes, is hij de handelende Hamlet geworden. Die tegenover de dubbende Hamlet nog altijd staat.”²⁴ Lanoye stelt dat Laertes hier de handelende figuur is die Hamlet zo graag wil zijn. Door Ophelia, Gertrude, Claudius en zichzelf te doden, houdt hij Hamlet hier een spiegel voor, over hoe hij het had moeten doen als hij niet zo had getwijfeld.

3.2 Vergelijking metatheater in de tekst van Shakespeare en Lanoye

Wanneer er wordt gekeken naar meta-theatrale elementen in de teksten van Shakespeare en Lanoye, zijn er zowel overeenkomsten als verschillen te vinden. Het eerste, vrij opvallende citaat waarin metatheater voorkomt wordt gesproken door Hamlet en komt voor in beide teksten:

Shakespeare	Lanoye
<p>"Seems madam? nay it is, I know not seems. 'Tis not alone my inky cloak, good mother, Nor customary suits of solemn black, Nor windy suspiration of forced breath, No, nor the fruitful river in the eye, Nor the dejected haviour of the visage, Together with all forms, moods, shapes of grief That can denote me truly. These indeed seem, For they are actions that a man might play, But I have that within which passes show —</p>	<p>“Lijk, moeder? Lijk? Ik ken geen ‘lijk’. Ik bén. Geen pak in deftig zwart, naar oud gebruik, Geen holle jammerklacht, gebroken stem, Geen snik, geen tranenvloed en geen gebed, Geen door verlies verwrongen aangezicht, Geen vorm, geen kleur, geen geur van het verdriet Kan mij correct vertolken. Ja, zij ‘lijken’. Zij zijn de schijn die iedereen kan spelen, De pluimen en de schmink in een bordeel. Wat ik in mij draag overstijgt ‘toneel’.²⁶ - Hamlet</p>

²⁴“Hamlet vs Hamlet 13|14 - Interview Tom Lanoye deel 3 - Toneelhuis & Toneelgroep Amsterdam,” YouTube Video, 1:30, interview met Tom Lanoye, geplaatst door “toneelgroepamsterdam”, geraadpleegd 07-01-2017 via <https://www.youtube.com/watch?v=AqHp8zPvapM>.

²⁶ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 21.

These but the trappings and the suits of woe." ²⁵	
--	--

- Hamlet	
----------	--

Uit deze twee citaten blijkt dat Hamlet erg twijfelt over wat echt is en wat niet, door het woord 'lijkt' meerdere keren te herhalen. Naar zijn idee is het hof meer bezig met uiterlijk vertoon, dan met de realiteit. Bovendien maakt hij het publiek bewust van de dubbele laag van meta-theater door de zin "Wat ik in mij draag overstijgt 'toneel'." , want Hamlet wordt ten slotte gespeeld door een acteur. Toch is er een subtiel verschil tussen de twee teksten, die aanwezig is in het Nederlandse woord 'lijk'. Hierin zit in de Nederlandse vertaling de connotatie met de dood, een belangrijk thema in *Hamlet*. In het origineel is deze dubbele laag afwezig, hoewel de citaten hetzelfde betekenen. Lanoye speelt hier dus ook met dubbele betekenissen in de tekst, zoals meta-theater ook staat voor meerdere lagen in betekenis.

Vervolgens zijn er tussen de teksten ook veel verschillen te vinden. Opvallend is dat Lanoye geen gebruik maakt van terzijdes, die wel (sporadisch) aanwezig zijn in Shakespeare's *Hamlet*. Wat verder opvalt is dat in *Hamlet vs Hamlet* vooral Hamlet meta-theatrale teksten krijgt toebedeeld. In *Hamlet* krijgt ook Polonius er een aantal op zijn bord en wordt ook duidelijk dat Polonius vroeger ook acteur was.²⁷ Dit komt in de tekst van Lanoye niet aan bod. Hierdoor worden het personage Hamlet en meta-theater aan elkaar gekoppeld. Een ander opvallend moment is wanneer Claudius tot Laertes spreekt: "Jullie zien je bij voorbaat allemaal als grote held, maar jullie schieten tekort zodra je oog in oog staat met de echte wereld. De échte wereld. Jullie vallen door de mand."²⁸ Door deze uitspraak komt ook een verdubbeling naar boven: wat is de echte wereld wanneer deze zin wordt uitgesproken door een acteur? Met 'jullie' verwijst Claudius bovendien naar de jongeren in het stuk, wat nadruk legt op de generatiekloof die Lanoye als een overkoepelend thema ziet.²⁹

Ten slotte is de allerlaatste scène opvallend wat betreft de tekst. Lanoye eindigt namelijk met de dood van Laertes en de dubbende Hamlet die achterblijft (zie bijlage 1):

Dat, en de betovering van toneel.
De glans van eeuwenoude rollen.
Ze zullen allemaal verloren gaan,
Als krokodillentranen

²⁵ Shakespeare, *Hamlet*, 46-47.

²⁷ Shakespeare, *Hamlet*, 94.

²⁸ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 118.

²⁹ "Hamlet vs Hamlet 13|14 - Interview Tom Lanoye deel 2 - Toneelhuis & Toneelgroep Amsterdam," YouTube Video, 3:09, interview met Tom Lanoye, geplaatst door "toneelgroepamsterdam" geraadpleegd 07-01-2017 via <https://www.youtube.com/watch?v=hkMacRmAAAw>.

In een langzame,
geluidloze orkaan.³⁰

Door zelfs in de allerlaatste monoloog te spreken over ‘toneel’ blijft het publiek tot het laatste moment bewust van de theatraliteit van het stuk en kan daardoor niet volledig mee gaan in het verhaal. De voorlaatste woorden die Hamlet achter elkaar uitspreekt zijn: “Ik ben. Jij bent. Zij is? Hij is. Wij zijn. Jullie zijn. Zij zijn. Zij zijn? Jullie zijn. Ik ben.”³¹ In het licht van de Europa-metafoor lijken deze woorden te verwijzen naar de veelheid van culturen en wellicht migratie vraagstukken en tolerantie. Welke identiteit heeft Europa eigenlijk? Het is onduidelijk of Hamlet zichzelf van het leven berooft of niet, het lijkt alsof er hiermee een vraag openblijft voor de kijker.

3.3 De rol van metatheater in tekst *Hamlet vs Hamlet*

Als al deze bovenstaande elementen bij elkaar genomen worden, welke functie lijkt metatheater dan te hebben in de tekst van *Hamlet vs Hamlet*? Allereerst zorgt Lanoye ervoor dat door het schrappen van het personage van Horatio en meerdere bijfiguren, Hamlet een nog centralere rol speelt dan bij Shakespeare. Bovendien worden de meeste meta-theatrale elementen uitgesproken door Hamlet. Op sommige momenten zijn deze hetzelfde als bij Shakespeare en duiden ze op de paradox van verachting en liefde voor het theater en maken ze het karakter en het publiek (zelf)reflexief. Echter, lijkt de *Theatrum Mundi* metafoor in de tekst van Lanoye ook een rol te spelen. Zo wordt er bijvoorbeeld niet over Denemarken gesproken in *Hamlet vs Hamlet* en wordt er niet gespecificeerd in welk land het verhaal zich dan wel afspeelt, hierdoor kan het stuk zich ook gemakkelijk afspelen ergens anders ter wereld en in de moderne tijd. Guy Cassiers zegt dat het stuk en hun Hamlet in het bijzonder een metafoor is voor de politieke crisis die Europa doormaakt. “Enerzijds is er de ambitie om deel uit te maken van een geglobaliseerde wereld, anderzijds groeit de angst om het overzicht te verliezen en wordt er opnieuw gezocht naar lokale identiteit en zekerheid.”³² In de tekst zien we dit terug doordat Hamlet/Europa als centrale figuur wordt gezien die constant in conflict is met zichzelf en met de oudere generatie. Hij twijfelt, veracht toneelspel, gebruikt toneelspel om de waarheid te onthullen, hangt tussen volwassene en jongere in en weet niet hoe hij moet handelen. In het volgende hoofdstuk laat ik zien op welke manier metatheater in de encenering ook een rol speelt in de Europa metafoor.

³⁰ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 143.

³¹ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 143.

³² “Hamlet vs Hamlet,” Toneelgroep Amsterdam, geraadpleegd 07-01-2017 via <https://tga.nl/voorstellingen/hamlet-vs-hamlet>.

4. Metatheater in encenering *Hamlet vs Hamlet*

4.1 Metatheater, metadrama en retheatricalization: metatheater in de encenering

Tracy Davis en Thomas Postlewait schrijven in hun boek over *theatricality* dat Abel's bevinding dat metatheater voor het eerst te vinden was in het werk van Shakespeare, onjuist was.³³ Davis en Postlewait beweren dat in Abel's poging om het theater van de vroegmoderne tijd te onderscheiden van het klassieke theater, gaat hij eraan voorbij dat metatheater al aanwezig was bij het theater van Aristophanes, omdat hier al sprake was van het direct aanspreken van het publiek. Davis en Postlewait zetten zich dan ook af tegen het idee van metatheater als genre; eerder zien zij zelfreflexiviteit als een aspect van theater dat een geschiedenis kent die van Aristophanes, via Plautus en Shakespeare naar het postmoderne theater kan worden getrokken. Zij maken daarbij onderscheid tussen enerzijds 'metadrama', toneelteksten die commentaar leveren op de conventies van het eigen genre, en anderzijds 'metatheatre', voorstellingen die de aandacht op zichzelf vestigen.³⁴ Om de meta-theatraliteit van *Hamlet vs Hamlet* te kunnen analyseren is het van belang om een opvatting van metatheater te hanteren die zich niet beperkt tot het vroegmoderne theater, maar die het ook mogelijk maakt om meta-theatraliteit in het hedendaags theater te bestuderen en om daarbij zowel aandacht te kunnen besteden aan de zelf-reflexieve elementen in de theatertekst (metadrama) als in de encenering (metatheatre).

Zoals eerder genoemd is metatheater een concept dat zich richt op zelf reflexieve elementen in de toneeltekst. Maar dat meta-theatraliteit zich niet zoals bij Abel en Elam het geval is tot de theatertekst hoeft te beperken, blijkt uit onder andere uit de volgende uitspraak van Hans-Thies Lehmann over het postdramatische theater:

At the mention of 'self-reflexivity' and 'auto-thematic structure' one may at first think of the dimension of the text, since it is language *par excellence* that opens up the free play of a self-reflexive use of signs. Yet in theatre the text is subject to the same laws and dislocations as the visual, audible, gestic and architectonic theatrical signs.³⁵

Lehmann wil hiermee aangeven dat er juist in de encenering van de voorstelling ook sprake kan zijn van zelfreflexiviteit. Dit is een belangrijke constatering om mee te nemen in het onderzoek, omdat er

³³ Davis, Tracy C, en Thomas Postlewait. *Theatricality. Theatre and Performance Theory*. (Cambridge: Cambridge University Press): 2003, 14-16.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Hans-Thies Lehmann, *Postdramatic Theatre*, vertaald door Karen Jürs-Munby (Londen: Routledge, 2006), 17.

in de voorstelling van *Hamlet vs Hamlet* ook sprake is van metatheater middels de encenering. Een andere belangrijke wetenschapper die hierover schrijft is Maaïke Bleeker. Bleeker beschrijft in haar boek over de term 'retheatricalization', die als een vorm van metatheater in de encenering kan worden gezien.³⁶ Bleeker stelt dat voorstellingen die gebruik maken van retheatricalization, de theatraliteit in de voorstelling gebruiken om reflexiviteit te benadrukken. Dit in tegenstelling tot het zorgvuldig verbergen van theatrale elementen, waardoor er juist een illusie gecreëerd wordt, dat de wereld op het toneel schijnbaar echt is (dit wordt ook wel 'absorption' genoemd).³⁷ Omdat de term retheatricalization neerkomt op metatheater in de encenering, zal ik de term metatheater (opgevat in bredere zin) blijven gebruiken. Metatheater kan tegen deze achtergrond dus ook worden gezien als een vorm die in de encenering kan worden gebruikt en die theatraliteit hanteert om reflexiviteit te benadrukken.

4.2 Meta-theatrale elementen in encenering *Hamlet vs Hamlet*

Met de term retheatricalization vers in het geheugen, is het interessant om de encenering van *Hamlet vs Hamlet* te onderzoeken aan de hand van metatheater. Zijn de elementen en functies die eerder werden gevonden in de tekst ook in de encenering aanwezig? Om dit te kunnen beantwoorden zal er worden gekeken naar de wisselwerking tussen compositie, toeschouwer en context en zullen er drie deelementen worden onderzocht: de acteurs, de scenografie en de slotscène.

4.2.1 Acteurs: vrouwelijke Hamlet versterkt de Europa-metafoor

De keuze van de acteurs die bepaalde rollen spelen in een voorstelling, is altijd erg belangrijk voor het uiterlijk van het stuk. Los van de acteerstijl heeft elke acteur een andere fysieke representatie die bepalend is voor de invulling en interpretatie van de rol door de toeschouwer. De keuze om Hamlet in *Hamlet vs Hamlet* door een vrouw te laten spelen, is dan ook doorslaggevend voor hoe het stuk door de toeschouwer geïnterpreteerd wordt. Des te meer omdat eerder uit de analyse van de tekst van *Hamlet vs Hamlet* bleek dat Hamlet een nog centralere rol lijkt te spelen in het stuk dan bij Shakespeare het geval was. Dit lijkt zowel terug te verwijzen naar het Elizabethaanse theater in de tijd van Shakespeare toen de mannen alle vrouwenrollen vertolkten als naar een vorm van metatheater én zelfs naar een mythologisch figuur.³⁸ Wanneer een mannelijk karakter door een vrouw wordt gespeeld, is het lastiger voor het publiek om in de illusie mee te gaan omdat de fysieke

³⁶ Maaïke Bleeker, *Visuality in the theatre. The locus of looking* (Londen: Palgrave Macmillan, 2011), 7.

³⁷ Bleeker, *Visuality in the theatre. The locus of looking*, 7-17.

³⁸ Katarzyna Czyżkowska, "Andrzej Wajda's *Hamlet* (IV) – A Metatheatrical Reading of *Hamlet*," in *ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS – FOLIA LITTERARIA ANGELICA* 6 (2003): 6-7.

uitstraling van de actrice een ander verhaal verteld. Dit is met name zichtbaar wanneer Hamlet, gespeeld door Abke Haring, in dialoog is met Ophelia of Gertrude, de enige andere vrouwen in het stuk. Ondanks haar androgynе uitstraling, overigens ook een hele bewuste keuze van de makers, blijft Abke/Hamlet op dat moment toch op die momenten zelf ook vrouw. Wanneer Hamlet “Ga naar een wijvenhuis!” en “Welke vrouw, welke moeder, gedraagt zich zo hoerig als u?” roept naar Ophelia en Gertrude, ligt er onder deze uitspraken van vrouwenhaat ook zelfhaat.³⁹ Die dubbele laag sluit weer aan bij de twijfelende Hamlet, net als het androgynе uiterlijk van Abke Haring, zowel man als vrouw, niet jong en niet oud. Ten slotte is er een verwijzing naar de mythologische figuur Europa, een fenicische prinses die ontvoerd werd door Oppergod Zeus, ook een vrouw.⁴⁰ Ook hier lijkt het meta-theatrale en tegelijkertijd omgekeerde Elizabethaanse element van een vrouw die een man speelt zich te verhouden tot de *Theatrum Mundi* metafoor van Hamlet als Europa; Twijfelend, tussen twee werelden in, jong/oud, man/vrouw: halfwas Europa in een identiteitscrisis.

Daarnaast zijn er nog een paar meta-theatrale elementen te vinden onder de keuze voor de acteurs. Zo wordt de geest van Hamlet’s vader gespeeld door dezelfde acteur die Claudius speelt. Dat dit het geval is wordt niet zorgvuldig verborgen voor het publiek. Hierdoor wordt de theatraliteit van het verhaal zichtbaar en wordt de illusie van het verhaal kort verbroken. Hetzelfde is aan de hand met de acteurs die Hamlet’s vrienden Rosencrantz en Guildenstern spelen. Zij spelen ook het spel-in-spel aan de hand van vingerpoppetjes en ook vervullen zij de rollen van de twee grafdelvers. Wanneer zij de grafdelvers spelen, vanuit een gat in het podium, komt Hamlet het kerkhof op en vertelt aan hen dat zijn twee beste vrienden omkwamen aan het front, omdat ze hem verraden hadden. Dit veroorzaakt een vreemde extra laag, omdat Hamlet niet alleen tegen de grafdelvers praat die waarschijnlijk hun graf hebben gegraven, maar hij praat ook tegen hen aangezien het dezelfde acteurs zijn. Vervolgens vraagt Hamlet in welk graf zij staan en beiden antwoorden dat het hun eigen graf is. De toeschouwer wordt hier dus ook tekstueel gewezen op het feit dat Rosencrantz en Guildenstern dezelfde zijn als de grafdelvers, waardoor de theatrale illusie even wordt verbroken.

4.2.2 Scenografie: Europa’s glazen toneel op het wereldtoneel

Metatheater is in *Hamlet vs Hamlet* ook volop aanwezig in de scenografie van de voorstelling. Scenografie draait om de interactie tussen de ruimte en de performers in de ruimte. Hierbij wordt er gekeken naar de ruimte, licht, geluid, decor en rekwisieten ofwel de manipulatie of regie van de ruimte.⁴¹ Wat meteen opvalt aan de scenografie in *Hamlet vs Hamlet* is dat er een podium op het

³⁹ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 152.

⁴⁰ Andrews, P.B.S. “The Myth of Europe and Minos,” In *Greece & Rome* 16 (1969): 60.

⁴¹ McKinney, Joslin en Philip Butterworth, *The Cambridge Introduction to Scenography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 3.

reguliere toneel staat. Meestal staat er op het podium een decor, maar hier staat er een extra podium waarboven schermen hangen en lijkt hier pas het decor te beginnen. Het podium is van glas, waaronder allerlei afval ligt. Boven het glazen podium hangen schermen waar zeer af en toe op geprojecteerd wordt, maar waarachter de acteurs ook zichtbaar en onzichtbaar kunnen zijn voor het publiek. Hierdoor lijkt het verbeelde kasteel een doolhof waar je jezelf kan verliezen én kan tegenkomen.

Tijdens meerdere scènes staan er één of meerdere acteurs tussen de schermen, die de acteurs op het glazen podium bespieden. De schermen zijn daardoor niet alleen het kasteel van Elsinore, maar ook een schimmenpaleis (de geest van Hamlet's vader duikt hier geprojecteerd op) van transparante coulissen. De acteurs staan vaak 'achter de schermen', alsof zij in de coulissen klaar staan, maar tegelijkertijd een afluisterend oor bieden aan de spelers op het glazen toneel. Hamlet heeft vaak door dat hij wordt afgeluisterd en acteert dan dat hij niet weet dat hij wordt bekeken.

Het podium op het podium en deze schermen zijn en bieden zowel vormen van metatheater als onderstrepingen van de thema's in *Hamlet*. De acteurs zitten soms op het randje van het glazen podium, alsof ze even willen uitrusten van hun spel. Hamlet schopt zelfs op een gegeven moment tegen het glazen podium aan, alsof hij de theatrale illusie letterlijk wil verbreken. Het glazen toneel en de schermen zijn het kasteel van Hamlet en zijn familie, het centrum van de macht, op het echte toneel: het wereldtoneel? De schermen en de transparantie bieden gelegenheid voor afluisterpraktijken, een politiek spel van macht. Één verdubbeling van publiek: want de acteurs 'achter de schermen' aanschouwen immers ook de acteurs op het glazen toneel. De *Theatrum Mundi* metafoor komt hier heel duidelijk naar voren: Hamlet is Europa in identiteitscrisis en de wereld volgt iedere stap die hij zet. Ten slotte wordt de theatrale illusie in de slotscène bijna compleet verbroken, wanneer het achterdoek omhoog gaat, alle technische apparaten zichtbaar worden en Hamlet in zijn eentje op het toneel overblijft. De toeschouwer wordt er hier bijna letterlijk op gewezen dat het allemaal maar toneel was. Van Hamlet is niets over, van de wereld om hem heen (het theater) is niets over en hij twijfelt tot de laatste seconde; Europa gaat ten onder in haar eigen twijfels en het antwoord hierop blijft aan het publiek.

4.3 De rol van metatheater in de encenering *Hamlet vs Hamlet*

In de encenering van *Hamlet vs Hamlet* worden de meta-theatrale elementen uit de tekst versterkt. De keuze om Hamlet door een vrouw te laten spelen, zorgt ervoor dat het voor de toeschouwer lastiger is om in de illusie van het verhaal mee te gaan. Ook verwijst het naar het Elizabethaanse theater van Shakespeare, waar mannen de vrouwenrollen speelden. Bovendien benadrukt het uiterlijk van Abke Haring voor ambiguïteit in man/vrouw, jong/oud en daarmee de metafoor van het

in identiteitscrisis verkerende Europa. Door verschillende acteurs meerdere rollen te laten spelen, wordt de illusie van het theater op die manier ook verbroken. Dit wordt onderstreept in de tekst.

Het glazen podium op het podium dient als een manier om het publiek bewust te maken van de theatraliteit van het stuk. Dit wordt benadrukt doordat de acteurs nonchalant op het randje gaan zitten of er zelfs tegenaan schoppen. Daarnaast hangen er schermen die het mogelijk maken voor karakters, om andere karakters te spieden en tegelijkertijd als een dubbel publiek fungeren. De gehele scenografie bouwt voort op de twijfel van Hamlet/Europa, het centrum van de macht op het wereldtoneel.

5. Discussie

5.1 Terugkoppeling: metatheater in *Hamlet* versus *Hamlet vs Hamlet*

Metatheater was al volop aanwezig in *Hamlet* van William Shakespeare. Zoals eerder genoemd maakte Shakespeare in zijn tekst veel verwijzingen naar theater die verschillende functies hadden. Zo schrijft Keir Elam over het spel-in-spel, waarmee de waarheid onthult kon worden in *Hamlet*.⁴² Deze functie zien we ook terug bij *Hamlet vs Hamlet*, ook hier wordt de koning ontmaskert door middel van het spel-in-spel. De vorm is in *Hamlet vs Hamlet* echter anders, hier wordt het spel-in-spel gespeeld door middel van vingerpoppetjes die geprojecteerd worden op een scherm. De scenografie is hierdoor wat moderner, maar de functie blijft hetzelfde als bij Shakespeare. Een ander voorbeeld van metatheater in *Hamlet* is het contrast tussen theater en realiteit. Czyzkykowska stelt dat Hamlet theater gebruikt om de waarheid te onthullen in het spel-in-spel, maar tegelijkertijd elke vorm van theater veracht en neigt naar realiteit.⁴³ Deze vreemde paradox is ook aanwezig in *Hamlet vs Hamlet* en wellicht nog sterker in dit stuk wanneer gekeken wordt naar de encenering. "Hamlet raakt niet alleen verstrikt in de netten van de waanzin op zich, maar ook in de theatraliteit waarmee hij zichzelf ensceneert."⁴⁴ Dit citaat komt van de website van Toneelgroep Amsterdam, over de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*. Op verschillende momenten in de voorstelling is te zien hoe Hamlet acteert. Zoals in een scène waarin hij Polonius afluistert, zijn boek hard op de grond laat vallen, acteert alsof dit per ongeluk ging en vervolgens zogenaamd niet weet wie Polonius is. In *Hamlet vs Hamlet* maakt Hamlet constant gebruik van de afluisterposities in het decor, om vervolgens te acteren dat hij van niets

⁴² Keir Elam, *The Semiotics of Theatre and Drama*, 90.

⁴³ Katarzyna Czyzkykowska, "Andrzej Wajda's *Hamlet* (IV) – A Metatheatrical Reading of *Hamlet*," 9-10.

⁴⁴ "Hamlet vs Hamlet," Toneelgroep Amsterdam, geraadpleegd 07-01-2017 via <https://tga.nl/voorstellingen/hamlet-vs-hamlet>.

weet. Toch heeft hij overduidelijk ook een hekel aan toneel (“Wat ik in mij draag overstijgt ‘toneel’.”⁴⁵).

Opvallende verschillen zijn dat er bij Shakespeare terzijdes aanwezig zijn en bij de tekst van Lanoye niet. Hier wordt het publiek vaak met een omweg toch direct aangesproken. Ten slotte is de *Theatrum Mundi* metafoor op beide stukken van toe passing. Shakespeare gebruikte metatheater in combinatie met de thema’s in *Hamlet* om te reflecteren op Elizabeth als koningin, het Humanisme en wraakgevoelens. Dit deed hij omdat er geen vrijheid van meningsuiting was. Lanoye en Cassiers reflecteren echter ook op de wereld om hen heen, zij het wellicht in een breder perspectief; Zij zien Hamlet als metafoor voor het verscheurde Europa. Metatheater is in *Hamlet vs Hamlet* heel duidelijk ook in de encenering aanwezig, maar dat wil niet zeggen dat dit niet het geval was bij Shakespeare’s *Hamlet*. Het zal wellicht op een andere manier in de encenering zichtbaar zijn geweest, doordat de encenering van *Hamlet vs Hamlet* door projecties en verschillende schermen te modern is voor de tijd van Shakespeare. Dit onderzoek zou dan ook nieuwe perspectieven kunnen bieden op historisch onderzoek naar metatheater in Shakespeare’s stukken, want welke rol speelde de encenering bij Shakespeare? Desondanks kan metatheater in *Hamlet vs Hamlet* niet geanalyseerd worden zonder te kijken naar de geschiedenis ervan bij het origineel van Shakespeare. De verschillen in het gebruik van metatheater zorgen voor totaal andere reflectie en daarmee een andere opvatting over de wereld. Dat maakt het stuk in combinatie met metatheater zo bijzonder.

5.2 Slotscène

In de aanloop naar de slotscène komen alle eerdergenoemde meta-theatrale elementen samen. De koninklijke familie is dood, de acteurs die als lijken op het glazen podium liggen staan op en verlaten het toneel. De achterwand gaat omhoog, alle theater technische aspecten worden zichtbaar. Laertes komt kermend het toneel op in een eenvoudige zwarte broek en idem shirt. Ook Hamlet heeft eenvoudige, zwarte kleren aan. Hoe anders dan in het begin, toen beiden en alle andere spelers in moderne, mooi versierde, zwarte kostuums gekleed waren. In deze laatste scène wordt elk laagje theater afgepeld, totdat er niets meer over is. Laertes heeft gif ingenomen en sterft, zonder dat Hamlet dit kan doen. Voordat hij zijn laatste adem uitblaast, kust hij Hamlet, gespeeld door een vrouw. Hamlet blijft als enige levende over op het toneel en spreekt over de betovering van toneel, publiek, figuranten en eeuwenoude rollen (zie bijlage 1). Vervolgens prevelt hij de laatste, nog altijd twijfelende, woorden: “Ik was. Ik ben. Ik ben. Ik was.”⁴⁶ En het wordt donker.

⁴⁵ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 21.

⁴⁶ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 143.

6. Conclusie

6.1 Beantwoording onderzoeksvraag

Aan de hand van de slotscène kan antwoord worden gegeven op de hoofdvraag: welke rol speelt metatheater in de voorstelling *Hamlet vs Hamlet*? In *Hamlet* van Shakespeare werd metatheater al volop ingezet. Er is een spel-in-spel aanwezig voor het verloop van het stuk, maar ook om de waarheid te onthullen door middel van theater. Ook creëerde hij door middel van metatheater een zelfbewust karakter: Hamlet. Eveneens wilde Shakespeare bepaalde ideeën over de wereld naar de kijker communiceren, maar doordat er geen vrijheid van meningsuiting was, gebruikte hij metatheater om dit toch te kunnen bewerkstelligen. Dit kan worden gekoppeld aan de *Theatrum Mundi* metafoor waarin het theater dient als een spiegel om te reflecteren op de wereld.

In de tekst van *Hamlet vs Hamlet* blijkt metatheater ook op veel plaatsen aanwezig. Soms op dezelfde plek en in dezelfde vorm als bij Shakespeare, maar er zijn ook stukken meta-theatrale tekst toegevoegd. In combinatie met het schrappen van personages als bijvoorbeeld Horatio, krijgt Hamlet in *Hamlet vs Hamlet* een centralere rol toebedeeld. Dit wordt versterkt doordat Hamlet de meeste meta-theatrale uitspraken doet, die het karakter en het publiek net als bij Shakespeare reflexief maken. Lanoye versterkt de twijfel van Hamlet en door het weglaten van de locatie Denemarken, kan dit stuk ook gekoppeld worden aan een breder wereldbeeld; Zoals Cassiers noemt is Hamlet in *Hamlet vs Hamlet* Europa, die in een identiteitscrisis verkeert. In de tekst is dit terug te vinden doordat Hamlet aan alles twijfelt, niet durft te handelen, de oudere generatie veracht en in een paradox van theater en zelf-enscenering terecht komt.

Deze functie van metatheater in de tekst wordt versterkt in de encenering van *Hamlet vs Hamlet*. Door de keuze van de acteurs en de scenografie komen metatheater en de thema's Europa en identiteitscrisis duidelijker naar voren. Bij de acteurs komt dit door de keuze voor een vrouw als Hamlet, waardoor het moeilijk wordt om mee te gaan in de illusie, maar ook omdat het uiterlijk van Abke Haring veel tegenstrijdige elementen laat zien. Zij is het beeld van Europa in identiteitscrisis. Hamlet wil dicht bij zichzelf blijven, maar lijkt niet te weten hoe dat moet. Andere acteurs vertolken meerdere rollen, waardoor de illusie ook verbroken wordt. De scenografie is zeer belangrijk, omdat er een glazen podium wordt getoond op het wereldtoneel. Een spiegelpaleis waarin de acteurs elkaar bespieden en elkaars publiek worden. De rol die metatheater speelt in *Hamlet vs Hamlet* bouwt voort op welke rol het speelde in *Hamlet* van Shakespeare. Door metatheater in zowel de tekst als de encenering wordt de zelfreflexiviteit van het karakter Hamlet benadrukt en wordt het publiek uitgedaagd de voorstelling te zien in een breder perspectief: welke kant moet het op met Europa?

Deze vraag blijft tot na de slotzin in de lucht hangen, wachtend op een antwoord van het publiek. “Ik ben. Ik was. Ik was. Ik ben”.⁴⁷

6.2 Evaluatie en suggesties voor vervolgonderzoek

Dit onderzoek richt zich op metatheater en een moderne voorstelling van *Hamlet*. Echter is er voornamelijk gesproken over de functie van *Theatrum Mundi* en is er weinig aandacht geweest voor andere functies van metatheater (zoals bijvoorbeeld het spel-in-spel). Uit de resultaten kwam naar voren dat metatheater in de encenering ook een grote rol kan spelen, in hoe een voorstelling geïnterpreteerd kan worden. Dit inzicht kan nieuwe perspectieven bieden op historisch onderzoek naar *Hamlet* en metatheater en dan met name naar metatheater in de encenering van de originele opvoering van *Hamlet*.

Ten slotte blijkt uit dit onderzoek dat ook in moderne opvoeringen van *Hamlet* metatheater kan dienen om te reflecteren op de maatschappij. Toch is het van belang om niet te vergeten dat een toeschouwer wellicht altijd op een bepaalde manier bewust blijft van zijn/haar rol als toeschouwer. Vooral in het postmoderne theater wordt er vaak gebruik gemaakt van het direct aanspreken van het publiek. Hierdoor is het huidige publiek zich er wellicht meer van bewust dat dit een onderdeel is van het theater dan het publiek van Shakespeare. Deze twee aspecten zijn bij dit onderzoek buiten beschouwing gebleven en dit zou wellicht interessant kunnen zijn voor vervolgonderzoek. Ik hoop dat dit onderzoek daarvoor als inspiratiebron kan dienen.

⁴⁷ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 143.

7. Bronnenlijst

Andrews, P.B.S. "The Myth of Europe and Minos." In *Greece & Rome* 16, 60-66. 1969.

Davis, Tracy C., en Thomas Postlewait. *Theatricality. Theatre and Performance Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Fischer, Gerhard en Bernhard Greiner. Voorwoord van *The Play within the Play. The Performance of Meta-Theatre and Self-Reflection*, XI-XVI. Amsterdam, New York: Rodopi, 2007.

"Hamlet vs Hamlet 13|14 - Interview Tom Lanoye deel 2 - Toneelhuis & Toneelgroep Amsterdam." YouTube Video, 3:09, interview met Tom Lanoye, geplaatst door "toneelgroepamsterdam" geraadpleegd 07-01-2017 via <https://www.youtube.com/watch?v=hkMacRmAAAw>.

"Hamlet vs Hamlet 13|14 - Interview Tom Lanoye deel 3 - Toneelhuis & Toneelgroep Amsterdam." YouTube Video, 1:30, interview met Tom Lanoye, geplaatst door "toneelgroepamsterdam", geraadpleegd 07-01-2017 via <https://www.youtube.com/watch?v=AqHp8zPvapM>.

"Hamlet vs Hamlet." Toneelgroep Amsterdam. Geraadpleegd 07-01-2017 via <https://tga.nl/voorstellingen/hamlet-vs-hamlet>.

Hannah Lavery. "Hamlet and Elizabethan England." Open Learn. Geraadpleegd 06-01-2017 via <http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/culture/literature-and-creative-writing/literature/hamlet-and-elizabethan-england>.

Hanna Scolnicov. *Theatrum Mundi in the Theatre: Shakespeare and Calderón*. Amsterdam: Kluwer Academic Publishers, 2001.

Hans-Thies Lehmann. *Postdramatic Theatre*. 1999. Vertaald door Karen Jürs-Munby. Londen: Routledge, 2006.

James L. Calderwood. *Shakespearean Metadrama*. Londen: Oxford University Press, 1971.

Jenn Stephenson. "Tragedy and Metatheatre: Essays on Dramatic Form (Review)." Review van *Tragedy and Metatheatre: Essays on Dramatic Form* door Lionel Abel. In *Theatre Journal* 58, 165-166. 2006.

Katarzyna Czyżkowska. "Andrzej Wajda's Hamlet (IV) – A Metatheatrical Reading of Hamlet." In *ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS – FOLIA LITTERARIA ANGELICA* 6, 5-13. 2003.

Keir Elam. *The Semiotics of Theatre and Drama*. Londen: Methuen & Co, 1980.

Lionel Abel. *METATHEATRE. A New View of Dramatic Form by Lionel Abel*. New York: HILL and WANG, 1963.

Louis A. Montrose. *Kingdom of Shadows*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955.

Maaïke Bleeker. *Visuality in the theatre. The locus of looking*. Londen: Palgrave Macmillan, 2011.

Marnie Langeroodi. "Metadrama in two of Shakespeare's best known plays: Hamlet and A Midsummer Night's Dream." The Arts and Humanity. Geraadpleegd 06-01-2017 via <https://marnielangeroodiblog.wordpress.com/2013/06/05/metadrama-in-two-of-shakespeares-best-known-plays-hamlet-and-a-midsummer-nights-dream/>.

McKinney, Joslin en Philip Butterworth. *The Cambridge Introduction to Scenography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Richard Hornby. *Drama, Metadrama and Perception*. London: Associated University Presses, 1986.

Tom Lanoye. *Hamlet versus Hamlet*. Amsterdam: Prometheus, 2014.

William Shakespeare. *Hamlet*. Vertaald door Cedric Watts. Bungay: Clays Ltd, 2002.

Voorstellingen:

Hamlet vs Hamlet, Tom Lanoye, geregisseerd door Guy Cassiers. Toneelgroep Amsterdam en Toneelhuis. Stadsschouwburg Utrecht, 11 juni 2014.

8. Bijlages

8.1 Bijlage 1: fragment uit de toneeltekst van *Hamlet vs Hamlet*

Hamlet:

Oké. Vooruit dan maar. Ik geef gehoor. Het groot besluit, het groot gebaar. Maar stel dat iemand bleek en bevend op mij toe zou zien, op dit moment... Niet meer dan maar publiek... Een stel doofstomme figuranten, in wat 'mijn bestaan' geweest is... Hoe geef ik hem of haar dan te verstaan, hoezeer mijn naam ten onrechte bevuild is? Hoe lig uit, wat mij beving en overviel? Niet meer dan wat lek mens kan overkomen. Zo plat en doodgewoon is ieders lot. Het beste is om nooit geboren te hoeven worden. Dan doe je niets verkeerd.

Komaan. Je doet het. Nu. Nu! Waarom niet? Het moet toch ooit gebeuren. En omdat geen mens, van wat hij achterlaat, iets weet, laat staan verstaat – wat heeft het dan nog voor belang, exact wanéér men gaat? Zodoende: nu. Nu. Nu!

Ik heb zoveel gezien en meegemaakt, dat niemand zou geloven.

Die schoonheid, overal. Die pracht.

Een bergmassief, tijdens een onweer.

De lente die de sneeuw verdrijft,
gewapend met mangolia's en krokussen.

Zelfs de nachten aan het front!

Met zijn feestelijke lucht vol projectielen.

Een schitterend festijn van wrede lampionnen.

Dat, en de betovering van toneel.

De glans van eeuwenoude rollen.

Ze zullen allemaal verloren gaan,

Als krokodillentranen

In een langzame,
geluidloze orkaan.

Ze zullen verzinken

In het grote zwijgen

Zonder spoor

Of rimpeling

En de rest

Zal stilte zijn

'Zijn'? Er zijn.

Slapen,

Dromen!

'Zijn.'

Ik ben.

Jij bent.

Zij is?

Hij is.

Wij zijn.

Jullie zijn.

Zij zijn.

Zij zijn?

Júllie zijn.

Ik ben.

Ik was.

Ik was.

Ik ben.⁴⁸

⁴⁸ Tom Lanoye, *Hamlet versus Hamlet*, 142-143.